

Мариана Йовевска/ Mariana Yovevska

КОНСТИТУЦИОНАЛИЗМЪТ НА БАЛКАНИТЕ В
КРАЯ НА XVIII – НАЧАЛОТО НА XIX ВЕК – ОБЕКТ
НА НАУЧНО ИЗСЛЕДВАНЕ

*Constitutionalism on the Balkans (1797–1813) as
a subject in the scientific researches*

Summary: *Constitutionalism comes on the Balkans in the period 1797–1813 after the publishing in Vienna of the projects of RigasValestinlis “New political rule of the people in Rumelia, Mala Asia, the islands in the Mediterranean sea, Walachia and Moldova” and the “Battle hymn” and all his works. The initial period for establishing the constitutionalism in South-Eastern Europe finishes with the end of the First Serbian rebellion in 1813 after the Existence of the Septinsular Republic and Ilyria province under the rule of Napoleon. The Researches explore mainly the practical manifestations of the constitutionalism which comes in 2 directions – from French and Russian directions, important for the development of the national state formations. In the examined scientific literature in Russian, Serbian, Bulgarian, Polish and Greek language is missing a complete research of constitutionalism as a rule with laws that build managing institutional system and approve the human and civil rights. There are no comparisons between the practical and theoretical manifestations of constitutionalism in the different regions on the Balkans.*

Key words: *constitutionalism in Russia, Septinsular republic (1799–1807), constitutional projects in XVIII century, Adam YezhiChartoriski, “constitutional diplomacy”, RigasValestinlis, First Serbian rebellion, Ilyria province under the rule of Napoleon(1809–1813).*

Въвеждането на законово, конституционно управление в балканските страни е отразено в различна степен в учебниците по история на балканските народи като академична дисциплина предимно за студенти по история. В различните публикации – било в монографии или в съавторство, се засягат и отделни елементи от конституционализма, преди въвеждането на конституция. Например дейността на Ригас Велестинлис (1757–1798), управлението на Йонийската островна република (1799–1807) и на Наполеоновата провинция Илирия(1809–1813); в устройството на самоуправляващата се сръбска държава 1804–1813 г¹. Тези елементи винаги са във връзка с историческото развитие на съответната

държава или нация. Делото на Ригас Велестинлис – като творчество и житейски път, е разгледано и за разрешаване на националния въпрос на Балканите в цялост².

Най-подробна и обстоятелствена на български език е монографията на Стойчо Грънчаров по въпросите за конституиране на Йонийската република, за първия „певец“ на общобалканска съпротива срещу османския абсолютизъм – Ригас Велестинлис и за първото сръбското национално самоуправление, както проличава от подзаглавието³. Списъкът може да бъде продължен с чуждестранни автори, като Нина В. Минаева (1929–2009), занимаваща се с руския конституционализъм⁴ и Августа М. Станиславская, проучваща отрязъка от време между XVIII и XIX век по три различни теми⁵, които включват в някаква степен и проявите на конституционализъм на Йонийските острови.

Почти всички автори, които отдават значимото на Ригас Велестинлис, на Йонийските острови⁶, или на сръбското административно управление 1804–1813 г.⁷ го правят в контекста на националната история на държавата. В повечето случаи отделните публикации и монографии в руската, гръцката и югославянската историография са изцяло посветени само на едно от тези събития – конституционното управление на Републиката на 7-те острова⁸. При това трябва да се подчертае, че към факторите, превърнали Йонийските острови от периферия, балканска и европейска – в център на модерно управление, проявяват интерес нова вълна руски изследователи в последните една-две години⁹. Те се опитват да допринесат за изясняване на руското участие и заслуги при въвеждане на републиканско и конституционно управление на Йонийските острови. Проектът им „Место Конституции Ионических островов 1799 года в мировых и конституционных процессах“ (№ 11-23-1400a/Gre) по линията на международния научноизследователски проект РГНФ – КЕРИЕ 2011г. с финансовата поддръжка на Руския държавен научен фонд, естествено акцентира върху предложената Конституция от адмирал Ушаков в 1799 г. и хората, допринесли за безспорно революционния и демократичен принос на руската политика.

Сравнително по-слабо в научните изследвания присъства темата за съществуването и управлението на Наполеоновата провинция Илирия (1809–1813) като осъществен практически конституционализъм, но привнесен от фенската страна¹⁰. Темата е експонирана преди всичко в национален контекст, свързан с Илирийското движение¹¹.

Не всички автори засягат темата за конституционализма или конституционализирането на националните балкански държави. Например известният в англоезичния свят автор по балканска история Миша Глени (р. 1958 г.) в последната си пространна книга „Балканите 1804–1999 г. Национализъм, войни и Великите сили“, издадена и на български език, изключва проблемите, свързани с администриране и управление при създаване на сръбската държава, не се спира на въпроси за държавното конституиране¹². Сръбската национално-

освободителна революция е дефинирана като „конфедерация на селяни“, вероятно възприемайки шегата на Милован Джилас (1911–1995), от 1982 г. във Виена, че има сръбска революция, но в нея гражданите отсъстват. М. Глени споменава, че водачът на Първото сръбско въстание е избран, но „скупщината“ – сръбското събрание като част от управителната система през периода 1804–1813 г. отсъства¹³.

Управлението на Милош Обренович по време на Второто сръбско въстание 1815–1833 г. е определено като „монопол над търговията“, по-скоро купуване на икономически и политически отстъпки от Истанбул, отколкото крачка за създаване на сръбската държава¹⁴. Този оригинален, публицистичен подход се използва при създаване на националните държави на гърци и на румънци¹⁵. В параграфа за гръцката революция той не споменава “герусиите” – локални събрания от Епидавър, Аргос и др., които приемат Конституцията от 1822 г. и поправките към нея. Въпреки озаглавяването на параграфа за Долнодунавските княжества “във властта на прогреса” и тук не са изяснени управленско-административните нововъведения на “Органическите статuti” за Влахия (1831 г.) и за Молдова (1832 г.). Текстът е верен, езикът е жив, по-емоционален и достъпен, но читателите остават с убеждението, че няма националното самоуправление, а идеите на конституционализма са непознати на Балканите.

Руският изследовател на новата сръбска история Михаил Белов, проучвайки зараждането на националната сръбска идеология, отделя много внимание на създаването на сръбска държава по време на Първото сръбско въстание¹⁶. Авторът разглежда проектите в международните отношения за сръбска държава, без да се концентрира върху вътрешните закони и принципи на управление¹⁷. Друг е подходът в неголямата и лаконично структурирана „История на Сърбия“, където известният балканист Кр. Манчев представя в съпоставка институции, действали при управлението на Кара Георги и след това забравени или изхвърлени от употреба по времето на Милош Обренович във Второто сръбско въстание¹⁸. Така той пресъздава една от най-важните характеристики на конституционното управление – създаване и формиране на държавата, нейните институции; принципите, правилата и законите на управление. По-близо, а може би изцяло върху вътрешните промени и преобразования се концентрира и Владимир Стоянчевич в книгата си за Първото сръбско въстание в чест на 200-годишното му честване¹⁹.

Интересът към творчеството и делото на Ригас Велестинлис (1757–1798) не секва вече повече от две столетия, тъй като е свързан с всички балкански нации. По произход влах от гръцкото градче Велестино в Тесалия, Ригас живее и работи в Цариград, в Букурещ, във Виена, заловен е в Триест, обесен е в Белград, а за нас българите в XXI век неочаквано се разкрива в роднинска връзка с фамилията на поета Никола Й. Вапцаров (1909–1942). Хаджи Продан – родоначалникът на бащиния род на Н. Й. Вапцаров, е съмишленник и побратим

на Ригас²⁰. Ригас Велестинлис, като поет и автор на конституционни проекти, пръв и като че ли единствен формулира конституционен проект за общобалканска република, в която равноправно да участват всички балкански народи, включително и всички нации, изповядващи исляма – албанци, турци²¹. Дали ще наречем проекта федерация, или с друго наименование, факт е, че той предлага конституционно решение за многонационалното, мултирелигиозно и полиетническото население на полуострова. Р. Велестинлис познава френската републиканска конституция от 1795 г. и се ръководи от якобинската конституция от 1793 г. Монографични проучвания се посвещават и на Републиката на 7-те йонийски острова²².

По принцип трябва да се отчете, че дори проявата на практически конституционализъм в този период не е разглеждана като един общ, самостоятелен процес в историческите изследвания и публикации. Що се касае до отразените прояви на идеен конституционализъм, то това се изчерпва с Ригас Велестинлис, а в другите случаи приключва с изработването на първата официална конституция. Отсъстват каквито и да било сравнения с близки страни и много рядко се правят връзки с последвалите конституции. Може би защото повечето конституции през XIX век в балканските страни приемат за основа белгийската конституция от 7. 02. 1831 г., въпреки че всяка от тях носи своята индивидуалност и специфика. И най-лаконичните исторически изследвания винаги отразяват появата на първата конституция в международно признатите балкански държави – за Гърция тя е в 1843 г.²³, за Сърбия е в 1835 г.²⁴, а за Румъния и Османската империя те са съответно в 1866 г.²⁵ и в 1876²⁶.

Всъщност на Балканите първите изяви на конституционализъм започват от 1797 г. с издаване във Виена на проектите на Ригас Велестинлис “Ново политическо управление на народите в Румелия, Мала Азия, островите в Средиземно море, Влашко и Молдова“ и „Бойния химн“ и революционната му дейност. Началният период за въвеждане на конституционализма в Югоизточна Европа приключва с разгрома на Първото сръбско въстание в 1813 г., след осъществените Йонийска република на 7-те острова и провинция Илирия под управлението на Наполеон. През периода няма напълно независими легитимни държави на Балканите, но се появяват различни идеи, реализират се форми на конституционализъм. Конституционализмът навлиза от две посоки – от запад и от изток, под влияние съответно на Франция и Русия. В проучената научна литература на руски език, на сръбски, български, полски и гръцки отсъства цялостно изследване на конституционализма, като управление със закони задължителни за всички, изграждащо система от институции за самоуправление, въвело законови разпоредби, гарантирали човешките и гражданските права. Липсват обобщения и съпоставки между практическите и теоретичните прояви на конституционализма в отделните национални общности на Балканите.

Основните въпроси на темата „Конституционализъм на Балканите в края на XVIII и началото на XIX век“ се изясняват или се включват в публикации на различни национални историографии, които се приемат за водещи ориентири. Например руският конституционализъм във всичките му форми и реализации като конституционни проекти и конституционна дипломация на Балканите се изяснява най-всеобхватно в руската историография. Френското управление и въздействие за идейния, практическия и идеологическия конституционализъм на Балканите се разглежда в словенската, хърватската и сърбо-хърватската историография. Интерес представляват и общотеоретичните проучвания върху формите и проявите на конституционализма, върху приемствеността между теория и практика, между държавно управление и научно-теоретични концепции.

В руската историография се включват публикации и изследвания, посветени или свързани с руския конституционализъм, с неговите теоретични определения и прояви в историята на Русия. Първи публикации, проучващи конституционализма в Русия се появяват в края на XIX век, след обнародването спомени за законовите нововъведения при управлението на Екатерина II (1729/1762–1796), на Павел I (1754/1796–1801) и Александър I (1777/1801–1825). Времето на спомените се разширява, разширяват се и проучванията като включват царуването на Елизавета (1709/1741–1762) и Анна Йоановна (1693/1730–1740). В края на XIX век известни историци като Павел Милюков (1859–1945), Н. М. Карамзин (1766–1826) публикуват свои исторически изследвания, с които засягат държавното устройство, законовата политика и правните основи на руската империя. Ако трябва да уточним началото в проучването на руския конституционализъм, то се поставя с обнародваната в 1894 г. статия на Павел Милюков „Верховници и шляхетства“²⁷. В нея се разглеждат първите изяви на руския конституционализъм в събитията от 1830 г. при възцаряването на руската императрица Анна Йоановна (1693/1730–1740). Този неуспешен опит за ограничение властта на монарха и сериозни държавни реформи се оказва най-силната проява на практически конституционализъм. След това статията е преиздадена в два сборника²⁸.

От края на XIX век в Русия започва да се изследва руския конституционализъм в трите му форми – практически, теоретичен и идеологически. П. Милюков издава и „Очерците“, в които представя „критичните забележки“ към абсолютизма в руското общество, които всъщност пораждат конституционализма през XVIII век. Публикациите на Николай Ал. Саблуков (1776–1848) – високообразован и информиран генерал от кавалерията, описващ впечатленията си от управлението на император Павел I (р.1754 /1796–1801) в 1906 г. илюстрират оценките на историка. Спомените излизат най-напред на английски език в 1865 г., на следващата 1866 г. – на френски език и приблизително 20 години след смъртта на Н. Саблуков са отпечатани на руски език в „Русский архив“²⁹. Тези бележки са допълнени и от спомените на французина-емигрант граф А. Ф. Ланжерон (1763–1831), генерал от пехотата, който описва фактите, на които

е свидетел при управлението на Павел I³⁰. Генерал Ланжерон е роден във Франция. Воювал е в Северна Америка срещу англичаните и в австрийската армия срещу Османската империя, а от 1790 г. се сражава на страната на Русия, първоначално в руските военноморски сили срещу шведите. В 1807 г. участва в боевете за Измайл, в 1810 г. превзема град Силистра и Русе за руската армия, достига до Шумен. На руски спомените „Русская армия в год смерти Екатерины II. Состав и устройство русской армии“, записани в 1796 и допълнени в 1826 г., са публикувани в „Русская старина“.

Задълбочени анализи за законовите принципи и правила в държавното управление прави в „Записка о Древней и Новой России“ известният историк Н. М. Карамзин (1766–1826), с възхвала за усилиятана Екатерина II „смекчили самодържавието“. Той е един от запозналите се с протоколите на „Негласния комитет“ от 1801 г. при Александър I и отразява и неговите реформи. След него се извяват С. М. Соловьев (1820–1879), А. Н. Пипин (1833–1903), които задълбочено разглеждат политическите представи на Александър I, дейността му, под власт ту на либерални идеи, ту на консервативни, а от време на време, подаваща се дори и на реакционни настроения. Сред юристите преди революцията от 1917 година университетските преподаватели – юристи Н. М. Коркунов (1853–1904), Б. Н. Чичерин (1828–1904), Ф. Ф. Кокошкин (1871–1918), И. А. Илин (1883–1954) също разсъждават върху проектите и принципите за държавни реформи в Русия от Екатерина II и следващите императори.

В края на XIX и началото на XX век темата за конституционализма е особено актуална във връзка с въвеждането на руската конституция. Но след като събитието от 1906 г. постепенно отшумява, темата в руската царска историография се изоставя и дори може да се счита за позабравена след 1917 г. Концептуално в дореволюционна Русия се налага позицията на Василий О. Ключевски (1841–1911) с книгата му „История на Русия“. Професорът в Московския университет твърди, че опитите за конституционално ограничаване на властта от страна на дворянското съсловие са без широка социална опора и като интелектуално течение стремежът му да постигне ограничаване на монаршеската власт, най-често използва ресурсите на самата власт³¹. При това то не се проявява като движение с реална политическа сила, което е в състояние да промени абсолютната монархическа държава.

Съветската историография заема съвсем различна концепция за конституционализма и периодът от XVIII и началото на XIX век се проучва по други проблеми. Дискусията в края на 60-те години на XX век за абсолютизма в Русия, поставя въпроси, свързани както с икономическото развитие на страната, така и с политическото управление, генерира интерес към проблемите на дворянския или на правителствения конституционализъм в историческите изследвания. На международната конференция в Москва от декември 1999 г. конституционализмът се обсъжда като явление от политическата и правната култура,

разглеждат се различните аспекти на въздействие при формиране на руския конституционализъм. Това предизвиква писането на повече учебници по история на конституционното право за юридическите факултети и конкретно по проблемите на конституционното право³². В началото на третото хилядолетие Виталий Юриевич Захаров въвежда в историографията термина „конституционна дипломатия” във връзка с руската политика на Балканите. Той отчита че Русия без сама да разполага с конституция въвежда конституционно самоуправление в Йонийските острови по дипломатически съображения.³³ Почти по същото време Валерий Валериевич Виноградов публикува теоретичното обобщение за използваните от неюридическите науки (политология, социология и история) понятия за характеризиране на конституционализъм, които определя за условни, противоестествени и неверни, вътрешно противоречиви³⁴.

Първите сериозни изследвания в съветската историография по въпросите на руските конституционални проекти до началото на XIX век са от втората половина на XX век. Нина В. Минаева разделя конституционализма на две - правителствен конституционализъм, а дворянския влиза в рамките на тази част от общественото мнение, която определя за „водеща, напредничава, прогресивна“³⁵. Всъщност това е темата ѝ за кандидатска дисертация, която през 80-те години излиза в самостоятелна монография. Приблизително по същото време работи и споменатата Августа Станиславская, разглеждаща конституционализма, който руската външна политика въвежда в Републиката на Йонийските острови.

Интересът към конституционните проекти от XVIII век в Русия се възражда, като осмисляне на съвременните сложни трансформации в руското общество след разпадането на Съветския съюз. Той се проявява като възможност за сравнение със същността и степента на демократично обновяване на страната. Проучването и изследванията на реформените планове в много силен план се проявява в началните години от XXI век, в отговор на противоречивостта и многообразието от социално-икономически, политически и социокултурни тенденции; на желанието да се намери за съвременното правилният път и средства. Една от първите защитени дисертации през 2000 година, за конституционните идеи в Русия през XIX век, е на Людмила Александровна Муравьева, където тя ги разглежда като проява на руска конституционна култура³⁶. За едно-две десетилетия между второто и третото хилядолетие се защитават множество дисертации – кандидатски, докторски по теми, свързани с конституционализма³⁷. Някои от тях правят теоретични обобщения, други засягат темата в различни периоди и части, докато трети правят приноси само за частни случаи и отделни прояви. В известна степен и по някакъв начин те са свързани с руските проекти за конституционно управление или с проекти за установяването на институции, които в крайна сметка ограничават самодържавието.

Темата за развитие на конституционната идея, изявила се активно преди първата руска конституция от 23 април 1906 г. се възражда в началото на ХХІ век. Сред тези успешно защитили учени, отделили специално внимание на дворянски конституционализъм, се откроява Марина Валериевна Галиулина с докторска теза „Конституционализмът в Русия през втората половина на ХVІІІ – началото на ХІХ век. Въпреки че разработват много близки теми и то по едно и също време с друг млад изследовател от Самара – Сергей Викторович Полской, двамата работят толкова независимо един от друг, че не познават публикациите си.

Сергей Викторович Полской проучва темата „Формирование дворянской политической мысли в России во второй четверти и середине ХVІІІ века“ за кандидат на историческите науки в Самара през 2000 г. С множество статии по темата той въвежда интересни и приемливи тези за приноса на Щербатов и И. И. Шувалов (1727–1797), за конституционализма в събитията от 1730 г. в Москва³⁸. С всичките си публикации той явно показва, че приключва доктората си на тема „Дворянският конституционализъм в Русия ХVІІІ – началото на ХІХ век“ и разкрива сложната картина за трансформиране на монархията, с въвеждане на общозадължителни закони и на административна управленска система зачитаща на човешките права и преди да има конституция.

Примерите и цитираните фактологически аргументи от него по същество влизат в противоречие с тезата на В. В. Виноградов, който отрича термините „дворянски конституционализъм“, „правителствен конституционализъм“, „външнополитически конституционализъм“, защото са в епоха, когато няма въведена конституция и не може да съществува конституционализъм. Всъщност В. В. Волоков не приема науки като история, социология и политология да употребяват термини „правителствен конституционализъм“, „външнополитически конституционализъм“, след като конституционализмът е ограничаване на властта, а правителството е власт, политиката е проява на тази власт т.е. счита ги за вътрешнопротиворечиви, а останалите наименования за несъстоятелни³⁹.

С. Полской разкрива, че руските дворяни са запознати с трактатите на Гроци, Локк, Пуфендорф за естественото право на човека, за политическото управление, че познават термина демокрация, търсят по-добро държавно устройство и дори представите им за закони търпят развитие⁴⁰. Всъщност така оспорваните термини се изпълват със съдържание, превръща ги в реални и релефни понятия, представя ги в естествена светлина. Безспорно в тясно професионален план мнението на В. В. Виноградов може да бъде прието от тези юристи, които отстояват разбирането, че конституционализмът съществува едва след въвеждане на конституция с всички белези на „класически конституционализъм“ и „новолиберален конституционализъм“ при участие на държавата в регулиране на икономиката и обществения живот⁴¹. Дори критикувайки

социологията, историята и политологията в усилията им да обясняват сложните обществени процеси и иновации, В. В. Виноградов не предлага адекватни нови формулировки. Продължава да отхвърля употребата на понятието „мним конституционализъм“ в случаите на конституционна монархия; да не приема особеностите на руския конституционализъм (отсъствието на гражданско общество, слаба средна класа, преобразования в изключително кратък период от време), само защото не са уникални⁴².

С. Полской е убеден, че няма други сериозно предложени наименования и термини, които да са по-уместни за тези преходни състояния в обществото, които да съчетават възприемане на конституционните идеи и монархическото управление. Въпреки че хронологическите граници за темата на Марина Галиулина не включват събитията от 1730 г., в заключението на своя автореферат тя прави най-малкото неточна преценка, че не е съвсем правилно „кондициите“ (ограниченията) да бъдат включени в конституционализма защото тогава „болярството използва политическите лостове на самата върховна власт“⁴³. М. Галиулина разделя руския конституционализъм след 40-те години на XVIII век на два периода. Първият период е на „дворянско проектиране“ при царуването на Елизавета. Тогава се сформира съответната идеология, свързана с европейското Просвещение и е ясен стремежа към създаване на „фундаментални закони“, демонстрирани в дейността на Уложенната комисия от 1754–1766 г. и в Манифеста на Петър III (1761–1762), даряващ на дворяните „волност и свобода“ от 18 февруари 1762 г. Към делата на Петър III, въвеждащи в управлението ред и законност, следва да се спомене указът от 21 февруари 1762 г. за ликвидиране на Канцеларията за тайни разследвания.

Вторият период е от втората половина на XVIII век до началото на XIX век, когато конституционните идеи получават в известен смисъл легитимен характер с дворцов облик. Той протича през управлението на Екатерина, Павел и Александър. Започналата работа от предходния период Уложенна комисия успява да изработи три редакции на третата част на Уложението. Двадесет и втората глава от последната редакция на Уложението заляга в основата на Манифест от 18 февруари (1 март) 1762 г. на Петър III, потвърдена от Екатерина II на 21 април 1785 г. с известната „Жалованная грамота за дворянството“.

Марина В. Галиулина отчита, че въпросите от втората половина на XVIII век все още не са цялостно разработени и по-точно конституционните инициативи в управленията на Елизавета Петровна и Петър III., конституционните идеи на просветителите и на Екатерина II⁴⁴. Тя констатира, че подробно са проучени реформите на Александър I, с известно нарушение на логическата връзка помежду им или с предходните етапи на руската конституционна мисъл.

Сергей В. Польской пък обстойно изследва първата половина на XIX век и тезата му се разминава с констатацията на Галиулина с ново научно обяснение за поведението на дворяните. Преподавателят в Самарския университет

приема, че краят на династията на Романови по мъжка линия със смъртта на Петър II в началото на 1730 г. налага нов избор и нови договорености между монарха и дворяните, довели до последвалите събития. В началото на XVIII век е популярно едно невярно предание, че в 1613 г. цар Михаил Фьодорович Романов е бил „избран“ на престола, а със смъртта на Петър II – внук на Петър I, приключва списъка от представители на Романовата династия по мъжка линия⁴⁵. За това членовете на Верховния комитет избират за руския престол, както се казва в Кондициите “по общо желание на руския народ”⁴⁶, Анна Йоановна – вдовстващата курляндска херцогиня, племенница на Петър I и дъщеря на неговия брат Йоан, с когото е съуправлявал до 1696 г. В тази обстановка поведението на „върховниците“ да поставят ограничения върху царската особа Анна Йоановна идва като възвръщане властта от монаршеската институция върху дворянството, което я е преотстъпило в 1613 г.

За Полской недвусмислено, „върховниците“ са конституционалисти и ние се съгласяваме, защото те пристъпват към изграждане на институционална система на управление, предлагат въвеждането на Сенат (Върховно правителство) в състав от 21 човека, които да управляват в помощ на монарха. Предлагат и двупалатен орган от Висше събрание (за важните въпроси) и Постоянно събрание (за обикновените въпроси), както и други висши длъжности. Един от избраните делегати трябва да се определя от монарха и най-много 2-ма представители от една фамилия да има във висшите органи на властта⁴⁷.

Преценките за целите на групата дворяни във Върховния комитет не са еднозначни. Тя еволюира, носи противоречиви оценки за тези „върховници“, някои от които са били много близки с Петър I и след смъртта на Петър II предлагат да се въведе ограничено монархическо управление с избрани представители на дворянското съсловие. На забравената в Курляндското херцогство вдовица Анна Йоановна е предложен престолът на нейния чичо – Петър I, и без авторитет, лишена от подкрепата на дворцовите среди, тя ще го приеме заедно с ограничителните мерки (кондиции).

Наистина запазените до днес „кондиции“, в които са изброени точните забрани за владетеля, заедно с текстовете на проекти и на предложения дават възможност за различни тълкувания и хипотези. А. Н. Медушевский от позициите на политолог заявява, че програмата на „върховниците“, въпреки непълно разработена и дискутирана сред историците, цели „олигархическа форма на управление“, което вече не е еднолична власт⁴⁸. Той също така никъде не твърди, че „върховниците“ са конституционалисти и никъде не ги определя с термин, който да е близък по значение.

Медушевский включва документите, свързани с върховниците и събитията от 1730 г. в сборник за руски конституционни проекти, където има 2 записки, 4 текста на Кондициите с 4 проекта и 2 петиции⁴⁹, без да спомене, че това е първата проява на конституционализъм в Русия. Той споделя констатацията

на Павел Милюков за незавършеността на програмата им⁵⁰, определя върховниците за „реформатори без социална поддръжка“⁵¹, които се стремят към олигархическа форма на управление.

Медушевский също така пише, че „върховниците“ са за контрол на монархичното управление върху размера на данъците, върху правото да обявява война и да сключва мир от избрани представители на дворянството. Приема, че това всъщност е проява на конституционализъм в съвсем начална форма на проявление – ограничаване едноличната власт от страна на част от дворянското съсловие. Медушевски прави връзката, че „политическият кризис в 1730 г. поставя с цялата острота въпроса за конституционните ограничения на самодържавната власт от страна на обществото“, че „върховници“ действително имат предвид „установяване в Русия на аристократичен контрол над властта на монарха“. За него това е възприемане на модел, който съществува на Запад през XVII–XVIII век и по-конкретно преполога, че това е шведско влияние⁵². В резултат позицията на А. Медушевский остава не категорична и не много ясна.

На друго място Андрей Н. Медушевский говори за три конституционни цикъла, през които Русия минава в своето развитие, а разглежданият от нас период – края на XVIII – началото на XIX остава извън тях⁵³. Според него първият от три цикъла на руския конституционализъм започва след 1905 г. Опитите за конституционно ограничаване на абсолютизма в началото на XVIII век, усилията за постигане на олигархически модели на конституция през XVIII век и опитите за въвеждане на октроирана конституция през XIX век се причисляват към редуването на реформи и контрареформи по пътя на модернизацията или т.нар. малки цикли. Отсъствието на стабилна конституционна традиция, която да обезпечи през последното столетие приемственост и легитимност на провъзгласените права е присъща за периода XVIII – началото на XIX век.

В руската историческа наука има още по-категорично мнение, което отрича наличието на конституционализъм в Русия до края на XVIII век. В статията на Галина Н. Андреева „Мястото на Йонийската конституция от 1799 г. в световните конституционни процеси; постановка на проблемите“ се заявява буквално: „Първата гръцка конституция – Йонийската от 1799 г. – се явява пример за подарена конституция от Русия на друга държава, при условие че в самата Русия няма нито конституция, нито конституционализъм“⁵⁴

Медушевски и Галиулина считат, че политическият кризис в 1730 г. поставя с цялата острота въпроса за конституционните ограничения на самодържавието от страна на обществото, приемат, че „верховници“ действително имат предвид установяване в Русия на аристократичен контрол над властта на монарха, подобно на този, който съществува на Запад, но за тях това не е част от конституционализма, вероятно идентифицирайки го само с наличието на приет конституционен текст.

Медушевски обособява принципно два модела за преустройство и реформиране на държавата. Първият е при силна авторитарна власт, осъществя-

ваща трансформациите от горе надолу – както е при Петър I. Вторият е при социален контрол над властта – когато се създава правова държава, което пък е модела на демократите⁵⁵. Ако първият подход („от горе“) води традиционните общества към стагнация, консервира социалната йерархия и командно административната система, то вторият („отдолу“) радикално променя традиционните институции.

Ако едно изследване акцентира върху теорията, то в друго следва да се предложи обективно решение по един практически важен проблем при разискванията за руските конституционни проекти от XVIII и XIX век. Кои проекти трябва да бъдат приемани за дворянски и кои трябва да се причислят към правителствено-монархическите? Не можем да не приемем обоснованото и добре поднесено мнение на С. Полский, че за дворянски трябва да бъдат определяни тези проекти, които предоставят права на дворяните. Тези проекти, които учредяват дворянски институции, без правомощия да решават въпросите на управлението самостоятелно – да се обособят в групата на монархо-правителствените, защото утвърждават самодържавието и само разрастват неговия бюрократичен апарат.

Като представител на юридическата наука П. С. Грациански (1930) е един от най-известните автори, който от 80-те години на XX век се занимават с руския дворянски конституционализъм във формата на политически и правни възгледи в края на XVIII век⁵⁶. Той обособява три основни идейни течения: с официално правителствена идеология, дворянско-аристократично (придворно-бюрократичен) и дворянско-либерално. Не става много ясно въз основа на какви критерии са обособени и по какво ги различава, но М. М. Щербатов е представител на консервативното дворянско крило, а А. А. Безбородко, А. Р. Воронцов, Д. А. Голицин, Е. Р. Дашкова, братята Н. И. и П. И. Панини са в средите на дворянските либерали. Официално-правителственото крило е в указите на руските императори Екатерина II и Павел.

Имената на редица преподаватели в юридическите университети като В. С. Нерсесянц (1938–2005), Олег Ем. Кутафин (1937–2018), Владислав Владимирович Кучма (1938–2011), Игор Ал. Кравец (1960) разглеждат историческото развитие на руската държава от позициите на либертарно-юридическата теория, разработена през 70-те години на XX век, което хармонизира с изясняване на конституционализма⁵⁷. Либертарно-юридическата теория поставя неотменимите човешки права в основата на всеки закон както и в конституцията, за разлика от позитивистката теория, която разбира закона като всяка задължителна норма, въведена в обществото.

Безспорен интерес представлява статията на С. В. Полской за дворянските разбириания за закона през XVIII век, в подкрепа на своята теза за характера на реформите според Кондициите. В нея той разкрива теорията за естественото право, която се популяризира посредством трудовете на немската юридическа

школа – Пуфендорф, Лейбниц, Волф и заляга в реформената дейност на Петър I, като „първи слуга на държавата“⁵⁸. Официалната терминология в думите на С. Полской за „общото благо“ и от Указа на Петър I от 17 април 1722 г., за „крепкое хранение прав гражданских“ формира дворянските представи за закон⁵⁹. Цитиран е руският историк и съвременник Василий Н. Татишчев (1686–1750), който различава два типа закони: божествен и човешки и граждански, които могат да бъдат царски, църковни, народни. В. Н. Татишчев счита, че шляхтата има най-голяма нужда да научи законите, за да знае от раждането си своето задължение към господаря и държавата – държавната служба⁶⁰. А най-силният довод на С. Полской се явява нравоучението от първия превод на руски език на Джон Лок, в чието предисловие е записано да се живее „по естествените закони“ („по законом натуральным“). Този манускриптен превод носи подписа на княз Д. М. Голицин, лидера на „верховниците“. Факт е безспорно, че Голицин заимства от Лок и текста на т. 5 от Кондициите, където се казва, че „Животът, имуществото и честта на дворяните не могат да се отнемат без съд“⁶¹.

Със същата последователност Полской разглежда разбиранята за закона и по времето на Анна Йоановна (1693/1730–1740), на Елизавета Петровна (1709/1741–1762). Утвърждава, че Елизаветинското управление става продворяно. От 1743 г. забранява изпълнението на устни заповеди от Кабинета на императрицата и оставя за валидни само писмените разпореждания. На следващата година – 1744 г., се отменя смъртното наказание и се спазва през цялото елизаветинско управление. В поставяните пиеси в двора на Елизавета се отделя внимание на монаршеските задължения пред поданиците, а самата императрица се държи като „посветена на Бога“, „почитаща Бога“, според името, което ѝ дава нейният баща Петър Велики. След това оценява и реформените проекти на И. И. Шувалов (1727–1797)⁶².

Руският конституционализъм осъществява своето въздействие на Балканите в последните 3 години от XVIII век и началото на XIX век, което съвпада с управлението на Павел I и царуването на Александър I. Тогава се осъществява този сполучливо наречен „конституционна дипломация“, въпреки че в Русия няма въведено конституционно управление⁶³. До сега няма проучвания за връзката на „конституционна дипломация“ с руските конституционни проекти през XVIII век, независимо дали става дума за дворянски, или правителствено-бюрократични.

Прави впечатление, че във връзка с конституционните идеи и стремежа към въвеждане на закони, законово управление и институционално-процедурно ограничаване на монаршеската власт, руските изследователи – както тези от XIX век, така и тези от XXI век търсят западноевропейско влияние или заемки. От първите изследователи на „верховниците“ като Павел Н. Милюков, В. О. Ключевский, до А. Н. Медушевски всички виждат, заемки от шведския модел на управление и от въведената през 1720 г. там конституция⁶⁴. Други откриват

западноевропейско влияние⁶⁵. Най-много е проучено влиянието на Ш. Л. Мон-тескьо и европейските просветители върху Екатерина II. Но за връзки с полската система на управление, ликвидирана след 1792 г. от Екатерина се правят само спорадични и лаконични предположения, въпреки че тя е добре известна в епохата на Петър I. А. Толстой – един от „птиченцата от гнездото на Петър I“ оставя подробно описание за шляхетската република Речпосполита в своята книга „Путешествие стольника П. А. Толстого по Европе (1697–1699)“ дошла до нас като части от 3 преписа. В руската историография въпросът дори не е разглеждан, въпреки че още П. Милюков прави подсказки в тази насока⁶⁶.

В тази връзка се налага и разглеждането на друго ядро от проучвания за конституционализма, което приемаме за втора група. Това са изследвания, които непосредствено се занимават с оригиналната полска система на управление, които предимно са част от полската историография. То е съставено от публикации, отнасящи се до системата на управление в Полша и държавното управление преди окончателната подялба на Речпосполита в 1792 г. Те разглеждат въвеждането на полската конституция, оригиналното полско управление, представяно като република, защото монархът се избира от полското дворянство или за монарха. Полският крал може да произхожда от всяка европейска владетелска фамилия и управлява доживотно, без правото да остави властта на своите наследници, независимо колко успешен владетел е бил. В тази група влизат и публикации, свързани с подялбата на Полша, с дейността на поляците в руската столица от края на XVIII и началото на XIX век⁶⁷. Заслужава да се споменат имената на Йежи Сковронек (1937–1996) и М. Кукиел (1885–1973), които изследват Чарториски, публикуват документи на диаметрално отдалечени локации – във Варшава (Полша) и в Ню Джърси (САЩ). Наистина личността Адам Йежи Чарториски и дейността му на дипломатическото поприще като задграничен представител и министър на външните работи 1804–1806 г. е връзката между руската дипломация и появата на Балканите на елементи от конституционализма⁶⁸.

Третата основна група историографски изследвания включва предимно сръбските научни проучвания за Първото сръбско въстание и формиране на сръбската държавност в периода 1804–1813 г. Тук са включени както исторически, така и правно-юридически проучвания по различни аспекти от конституционализирането на държавата.

Пръв започва да пише по тази проблематика Стоян Новакович (1742–1915), председател на Сръбската академия за наука и изкуство (САНУ). В чест на 100-годишнината от Първото сръбско въстание той издава две монографии⁶⁹. Едната е посветена на възкресяване на сръбската държава като политико-историческа студия за Първото сръбско въстание и за изграждането на сръбската национална държава при управлението на Кара Георги. Тук се проследяват документите и се анализират етапите във формирането на новата национална

сръбска държава. При положение, че няма приет и влязъл в сила конституционен текст, Ст. Новакович въвежда в употреба понятието „конституционни документи“. Оказва се, че в периода до втората половина на ХХ век Ст. Новакович и Яша Проданович (1867–1948) са историците, които най-много публикуват на сърбо-хърватски език за държавността и конституционализирането на страната в периода 1804–1813 г. Разгледани са управлението на Кара Георги, конституиращите закони за националната държава, преиздават се монографии⁷⁰.

При преиздаване на книгата за възкресяването насръбската държава Новакович конкретизира, че Съвета е учреден по проект на Теодор Филипович (Божидар Груйович) (1778–1807) като управляваща институция и като средство за управление в периода 1804–1813 г. Всички тези елементи от конституционализма са разгледани, без да се употребява този термин и без да се свързва с конституционализма⁷¹. Новакович определя за най-важен конституиращ документ писмените проекти, донесени в Белград от руския дипломатически представител К. К. Родофиникин в 1805 г. Проследява всички опити за ограничаване на абсолютизма, установен от Кара Георги, усилията за определяне на законите параметри в управлението на държавата.

Относно институционалното формиране на сръбската държава се проявява интерес към сръбски събрания „скупщини“, които са специфични народни представителства. По тази тема се работи от средата на ХХ век до сега⁷². Монографиите на Любица Кандич от края на 60-те години за импровизираните събрания⁷³ и въвеждането им като практика по време на въстанието в същност е докторатът на авторката. Както в него, така и в други изследвания са разгледани и структурирани както видовете скупщини, действали по време на сръбското управление, така и тяхното функциониране и правомощия през годините на Първото сръбско въстание. Друга институция, която предизвиква интереса на изследователите, е формирането и функционирането на Съвета в управлението на сръбската държава през Първото сръбско въстание⁷⁴. Интересът към учредяване и формиране в 1805 г. на „Правителствующий съвет сръбский“, започнал от времето на Вук Караджич в общи линии продължава до днес, когато се чества 200-годишнината от въстанието⁷⁵.

В общи линии институциите в сръбското управление са разгледани в различни периоди, от различни аспекти и в най-различен контекст. Например административната субординация на различните степени военни командири – войводите е представена подробно от хайдуги и булюбаши до велики войводи, съчетаване на военната власт с административната и съдебната власт, опитите за институционното ограничаване на властта на Кара Георги, подкрепяно от усилията на войводите⁷⁶. Въвеждането на конституционност („установност“ сръб. ез.) според Джуро Бодрожич започва с формирането на Съвета в 1805 г.⁷⁷, а Милорад Екмечич търси причината за еволюцията в сръбската политическа програма през Първото сръбско въстание в заимствания опит от самоуправ-

лението в съседните области. Осман Пазваноглу е паша отцепник със самостоятелно управление, с големи права разполагат 186-те сръбски села в Крайна върху лена на султанските дъщери с наследствени кнезове от фамилията на Карапанджичите. С автономията на Влахия и Молдова се съобразяват Османската империя и Русия, а Йонийската република на практика е с независимо управление⁷⁸.

Гойко Десница изяснява създаването на сръбската държава, свързвайки го с понятието „революция“, проследява институциите и борбата между върховния вожд и войводите, без да употреби термина конституционализъм⁷⁹. Авторът избягва неудобството, че няма конституция, няма истинско народно събрание, но приема държавата в периода 1804–1813 г. като реално държавно творение, защото върховният вожд разполага с монархически прерогативи и влизат в сила конституиращите актове от 1805 г., 1807 г., 1808 г., 1811 г. В известен смисъл тази държава се ползва от международно признание⁸⁰. По същите въпроси разсъждава и Деян Микавица през 2009 г. – изяснявайки спецификата в политическия режим на управление на Кара Георги⁸¹. На сръбски език не липсват публикации и за модернизацията на сръбското общество по време на Първото сръбско въстание, без да се прави връзка с конституционализма⁸².

Ирина Степановна Достян (1920–2012) и Виктор Петрович Грачев приемат, че планирането на държавното устройство в Сърбия е заимствано от Унгария заедно с „водещите общественно-политически виждания на съвремието“⁸³. Без повече уточнения и конкретизация след това, този въпрос остава при проектите за държавно управление, останали нереализирани от абсолютното доминиране на Кара Георги и наследствено предаваната му личната му власт. Близо 30 години след това, никой не доуточнява конкретно в какво се състоят заемките от унгарската система и какво държавно устройство е планирано. Възможно е да се има предвид, че Божидар Груйович/Теодор Филипович (1778–1807) е завършил в Пеща правния факултет и там е защитил доктората си по право, възможно е да става дума за конституция, защото с Филипович се свързва първата употреба на тази дума при откриването на Съвета в 1805 г. Но нито руските, нито сръбските учени се занимават с предположенията за унгарските заемки, а и няма нови хипотези без фактологически открития.

Юридическата школа е по-активна с понятия като уставни, конституционни документи, включва периода на Първото сръбско въстание в процеса на конституционното изграждане на сръбската държава, спира се на въведените уставни закони⁸⁴. Но юристите, включително и Янко Ницович, не говорят за конституционализъм по време на Първото сръбско въстание. Мирослав Джорджевич говори за конституционен въпрос през 1807–1808 г., за нова конституция в 1811 г., за управляващите институции, които не ограничават властта на върховния вожд, но не и за конституционализъм⁸⁵. За историята на уставното (конституционно) право публикува учебник Драган Стоянович, в който проследява

появата и развитието на конституциите и конституционализма, в това число и развитието на сръбските конституции. В обема от 480 страници той отделя място на сръбските конституции и е категоричен, че едва от 1835 г. със Сретенската конституция, т.е. след Първото сръбско въстание има конституционно управление⁸⁶. Същевременно Др. Стоянович отбелязва на друго място, че конституционализмът (уставности) се появява през въстанието с правните документи от 1808 г. и 1811 г., които са с „частичен конституционен характер“⁸⁷.

С други думи – повечето юристи трудно възприемат идеите на конституционализма, проявили се или осъществени в управлението и преди да се въведе писана конституция; предпочитат да свързват понятието конституционализъм само с управление, основано върху прилагана конституция. Трябва да се признае, че сръбските изследователи – историци, юристи, както и чуждестранните изследователи, приемат тезата, за изграждане на сръбската държава при управлението на Кара Георги⁸⁸. Проследяват създаването на институционалната управленска система, неуспешните и успешни опити за ограничаване властта на Кара Георги, значението на конституционните актове от 1805 г., от 1808 г., от 1811 г. и ролята на войводите като фактор за организиране на властта.

Изключването на термина конституционализъм е вероятно поради отсъствието на цялостна писана конституция до 1835 г. – Сретенската конституция. Но това ограничава ролята на законовото управление и законите през Първото сръбско управление, иновационните процеси, модернизацията. Уставните закони също не са пречупени през същностните черти на конституционализма и разбирането за човешките права. Без внимание остава фактът, че всички уставни закони се приемат на скупщини (събрания), което твърде много напомня сремежа за легитимиране посредством гласуване от обществени представители. От друга страна, се проявява желание приетите закони да бъдат популяризирани и считани за общозадължителни. При това те не остават изолирани случаи. Всъщност това изразява съдържанието на конституционната идея – общозадължителни са всички закони, равнопоставеност и защита на човешките права.

Коя друга наука, освен историята, трябва да проучва този преходен период, когато обществото се ориентира към приемане на конституция и как би следвало да бъдат назовани? Протоконституционализъм – струва ми се е ненужно усложнение. След като народи в непосредствена локална близост имат записани цялостни конституции, а останалите общества са на прага на конституционната епоха, можем да възприемем употребата на конституционализъм така, както са предпочели редица автори.

Четвъртият въпрос, по който могат да се обособят научните изследвания и публикации е гръцкото общество от края на XVIII и началото на XIX век –

идеите на Великата Френска революция и тяхното приемане на Балканите. Това са изследванията за творчеството на Ригас Велестинлис и неговата дейност. Френското териториално присъствие на Йонийските острови и управлението на република Илирия, като част от Франция⁸⁹. Тук е и възелът, в който се преплитат двете основни информационни струи за въвеждане на конституционализма в региона на Балканите – френската и руската. За това и разнообразието на езиците, на които са направени публикациите е голямо. В зависимост от произхода на авторите тук публикациите са на руски, сръбски, хърватски, български, гръцки и други. Това са Йонийските острови, които след краткотрайно руско управление са завоювани от руския флот на адмирал Ф. Ф. Ушаков, който въвежда конституционно самоуправление. При съгласието на руската и турската дипломатия е обявена Йонийска република в която 8-9-годишното ѝ съществуване реализира конституционно управление и постига конституционализъм в практическата му форма. В тази група влизат и проучванията за провинция Илирия, като част от империята на Наполеон (1809–1813). Най-изявен принос в тази група има руският балканист Григорий Львович Арш (1925), който се занимава с новогръцкото просвещение в периода 1770–1820 г., открива нови документи в руските архиви, които започва да публикува от 60-те години на ХХ век⁹⁰.

Петият въпрос, който налага литература на различни езици е теоретичното интерпретиране и изясняване на основните понятия в хабилитационния труд – конституция, конституционализъм, конституционна епоха. Общотеоретичният характер на проблема, както и интердисциплинарният подход предполагат познаването на автори от различен национален произход, от различни сектори на науката – история, право, социология, етнология.

Разностранна, многообхватна изворова база на различни езици, някои от които нямат още създаден стандарт в края на XVIII в. и началото на XIX в. – като сръбския език. Руският език през XVIII век е много труден за разчитане и разбиране – натруфен, с много отпаднали от употреба думи и конструкции, което го прави трудно преводим. За това са предпочитани по-нови издания или съвременни публикации на оригиналите.

Ползваните изследвания по различните въпроси са написани на повече от 5 езика (български, руски, полски, английски, постюгославянски), за да се постигне цивилизационен подход, както предполага темата на дисертацията.

Терминът конституционализъм, конституция през разглеждания период е неизвестен и не се използва в балканските езици. Според С. Полской той се въвежда в употреба на руския език от втората половина на XIX век⁹¹. Дотогава са в употреба и са предпочитани изразите „фундаментален(и) закон(и)“, като те може да се отнасят както за написани, така и за принадлежащи към обичайното право или традиция⁹². Полской също така уточнява, че ако през XVIII век са в употреба и двата термина, то конституция най-често се превежда като закони

„фундаментални“, „основателни“, „непременни“, както и „категорично въведени установености“ и „върховно установени правилници“. В тази връзка може да се добави, че и полската конституция от 3 (5) май 1791 г., явяваща се преди френската конституция също носи наименованието Устава, а на сръбски език до днес автентичното наименование за конституция е Устав.

В този най-общ преглед, въпреки наличието на много научни публикации и изследвания за проявите на конституционализма, се налага констатацията, че най-ранният период от конституционализма на Балканите, като цяло е неизяснен и несистематизиран. Липсва едно системно, обобщаващо проучване, което да съпостави и проследи проявите на конституционализма в неговата цялост, да разграничи и дефинира двата основни потока на въздействие от френска и руска страна. Отсъстват опити да се търсят връзки за въвеждането на ограничено от закона управление, да се съпоставят теоретичния, идейния конституционализъм от практическия конституционализъм.

БЕЛЕЖКИ

¹ **Димитров, Стр., Кр. Манчев.** История на балканските народи, т. 1 (XV–XIX век) издание второ. София: Парадигма, 1999, с. 169–173, 174–177, 212; **Манчев, Кр.** История на балканските народи, т. 1 (XV–XX век). От османското нашествие на Балканите до края на Първата световна война. София: Парадигма, 2001, с. 84–85; **Йелавич, Б.** История на Балканите XVIII–XIX век. Т.1. С.: И. К. Агат-АХ, 2003, с. 174–175, 187, 208.

² Още виж: **Манчев, Кр.** Националният въпрос на Балканите. ЛАНС София, 1995, с. 63; **Грънчаров, Ст.** Балканският свят. Идеи за държавност, национализми и развития от началото на XIX век до края на Първата световна война. Съпоставителен разказ. С.: Дамян Яков, 2001, с. 63–77, 88–102.

³ **Грънчаров, Ст.** Балканският свят. ..., 606 с.

⁴ Виж **Минаева, Н. В.** Потаяне конституции России, Библиотечка руссиеведения. Выпуск № 11, Москва: Посев, 2010, с. 18–22.

⁵ **Станиславская, А. М.** Русско-английские отношения и проблемы Средиземноморья (1798–1807). Академии наук СССР, Москва 1962, 502 с.; **Станиславская, А. М.** Россия и Греция в конце 18 – начале 19 века. Политика России в Йонической республике, 1798–1807, Москва: Наука, 1976, 368 с.; **Станиславская, А. М.** Политическая деятельность Ф. Ф. Ушакова в Греции, 1798–1800 гг. – М.: Наука, 1983. 302 с.

⁶ **Данова Н., А. Христукидис.** История на Нова Гърция, Малка историческа библиотека София: Абагар Пъблишинг, 2003, с. 80–84, 99–101.

⁷ **Манчев, Кр.** История на Сърбия. Малка историческа библиотека „Абагар“ – София, 1999, с. 80–81.

⁸ Виж: **Станиславская, А. М.** Политическая деятельность Ф. Ф. Ушакова в Греции, ... 304 с.; **Достян, И. Ст., К. И. Логачов.** Греческие земли в конце XVIII – начале XIX в. Йоническая республика. – В: Формирование национальных независимых

государств на Балканах (конец XVIII–70-е годы XIX в.), „Наука“ Москва, 1986, с. 31–38; **Милосављевић П.** Јонска република. Република седам ујединенах острва 1799–1807. Београд: Просвета, 1995, с. 288.;

⁹ **Андрејева, Г. Н., Ю. В. Гинзбург, А. А. Ялбулганов.** Российский административный ресурс и создание первых греческих конституций (конец XVIII – начало XIX вв.). – В: <http://www.justicemaker.ru/view-article.php?id=10&art=1613> (3 август, 2013); **Гинзбург Ю. В.** Василий Степанович Томара и Конституция Ионических островов 1799 года. – В: Публично-правовые исследования. 2012. № 3. с. 96–117; **Андрејева, Г. Н.** Место Ионической Конституции 1799 г. в мировых конституционных процессах: постановка проблемы. – В: Журнал зарубежного законодательства и сравнительного правоведения. – М.: ИЗиСП, 2010, № 3 (22). с. 79–84; **Андрејева, Г. Н.** Дубровницкая (Рагузская) республика как образец для создания полунезависимого греческого государства в конце XVIII – начале XIX веков: К вопросу об источниках Ионической конституции 1799 г. – В: [Реформы и право](#). 2011. № 2. с. 64–70; **Андрејева, Г. Н.** Ионическая конституция 1799 г. и другие конституции XVIII в.: компаратив истский анализ. – В: Правоведение. – С.-Пб.: Изд-во С.-Петербург. унив-та, 2011, № 2, с. 122–133.

¹⁰ **Марков, В.** Иллирийские провинции Наполеона, Французский ежегодник 1973, Москва, изд. Наука, 1975, с. 163–175; **Хьослер, Й.** Словения. От наченките до наши дни. Превод от немски Фросина и Борис Парашкевови. РИВА (б.гр.) 2009, с. 86–90.

¹¹ **Божилова, Р.** История на Хърватия. Малка историческа библиотека, „АБАГАР“ – София, 1998, с. 134–136; **Хьослер, Й.** Словения от наченките до наши дни..., с. 86–90; **Голдщайн, И.** История на Хърватия. Превод от английски Веселина Запрянова, Пловдив: Пигмалион, 2003, с. 74–75 и др.

¹² **Глени, М.** Балканите 1804–1999 г. Национализъм, войни и Великитесили, (превод от английски Светлана Лекова). С.: РИВА, 2004, с. 23–79.

¹³ **Глени, М.** Пак там, 38.

¹⁴ Пак там, с. 40–41.

¹⁵ Пак там, с. 41–55, 76.

¹⁶ **Белов, М. В.** У истоков сербской национальной идеологии. Механизмы формирования и специфика развития конец XVIII – середине 30-х гг. XIX века. Санкт – Петербург Алетейя 2007 (Серия “Biblioteca Serbica”) с. 328–347 от общо 538 страници.

¹⁷ **Белов, М. В.** Пак там, с. 153–188.

¹⁸ **Манчев, Кр.** История на Сърбия..., с. 64–67.

¹⁹ **Стојанчевић, Вл.** Србија и српски народ у време Првог устанка, Матица српска Нови Сад 2004, с. 189–217, 223–225.

²⁰ В Сайта на Национален литературен музей „Никола Вапцаров“. София: животопис/ дати и факти (9. 12. 2010 г.)

²¹ **Арш, Гр. Л.** К вопросу об идейном воздействии Великой французской революции на балканские народы (Неизвестный текст конституции и „Военного гимна“ Ригаса Велестинлиса). – Ввв: Французский ежегодник за 1963 г. Москва, АН СССР. 1964, с. 320–344. (www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Turk/XVIII/1780-1800/Rigas_Velestinlis/pred.htm (06.01.2014); Вж. **Грънчаров, Ст.** Балканският свят. Идеи за държавност..., с. 114; **Зоидис, Г.** Ригас Велестинлис. София, 1973, с. 76–92,

²² **Милосављевић, П.** Цит. съч., 288 с.; **Станиславская, А. М.** Россия и Греция в конце XVIII..., 368 с.; **Станиславская, А. М.** Политическая деятельность Ф. Ф. Ушакова в Греции..., 302 с.

²³ Например **Зворонас, Н.** Кратка история на нова Гърция, превод от гръцки Върбан Тодоров. София: Унив. изд. Св. Климент Охридски, 1992, с. 61–63; **Клог, Р.** Кратка история на Гърция, превод Маргарита Дограмаджян. Пловдив, Пигмалион, 2003, с. 45; **Данова, Н., А. Христакудис.** История на Нова Гърция..., с. 143–144.

²⁴ **Манчев, Кр.** История на Сърбия, ..., с. 80–81

²⁵ **Кузманова, Ант., Р. Станчева, В. Алексова.** Румъния на една река разстояние. С.: Отворено общество, с. 46–47; **Киселиновски, Ст.** История на Романија (кратка историја) Институт за национална историја. Скопие, 1997, 107.

²⁶ **Садулов, А.** История на Османската империя (XIV–XX в.). Велико Търново: Фабер, 2000, с. 290–291; **Еремеев, Д., М. Мейер.** История на Турция в средните векове и ново време. София: Акад. изд. Проф. Марин Дринов, 1998, с. 239–241; История на Османската Империя. Под редакцията на Робер Мантран, превод от френски Галин Меламед. Издателство РИВА 1999, с. 530–533.

²⁷ **Милуков, П.** Из истории русской интеллигенции, С.-Петербург, 1902, с. 1–51.

²⁸ Виж: **Милуков, П.** Пак там, с. 1-51; **Милуков П. Н.** Очерки по истории русской культуры. СПб., 1903. Ч. 3, вып. 2, с. 219–222 .

²⁹ „Русский архив” 1869, т.11, с. 1869–1951.

³⁰ „Русская старина” 1895, март, с. 148–166.

³¹ **Ключевски, В.** О Курс Русской истории в 5-и ч. СПб., 1904–1922, Лекции № 70, раздел „Политическое настроение высшего класса – верховный тайный совет. Князь Д. М. Голицын. Верховники 1730 г.“ и № 71, раздел „Брожение среди дворянства. Вызванное избранием герцогини Анны на престол. Шляхетские проекты. Новый план князя Д. Голицына. Крушение. Его причины. Связь дела 1730 с прошедшим“. – В: <http://www.kulichki.com/inkwell/text/special/history/kluch/kluchlec.htm> (23. 02. 2014)

³² **Грацианский, П. С.** Конституционные идеи и проекты в России. – В: Грацианский П. С., Каленский В. Г., Нерсесянц В. Ц. (Отв. ред.). История буржуазного конституционализма XVII–XVIII вв., Москва–Ленинград, 1983, с. 239–248; **Грацианский, П. С.** Политическая и правовая мысль России второй половины XVIII в. Москва: Наука, 1984, 253 с.

³³ **Захаров, В. Ю.** Российский конституционализм 2-ой половины XVIII – 1-ой четверти XIX вв. в контексте развития западноевропейской правовой мысли. Автореферат, доктор на историческите науки, Москва: 2010; **Захаров, В. Ю.** Политика конституционной дипломатии в 1801–1820 г.г. – В: Преподавание истории в школе. 2008, №5, с. 3–8;

³⁴ **Виноградов, В. В.** Исследование понятия „конституционализм“ и его типологии неюридическими науками. – В: Вестник ВолГУ, серия 5, вып 11, 2009, с. 4–9. – В: <http://cyberleninka.ru/article/n/issledovanie-ponyatiya-konstitutsionalizm-i-ego-tipologii-neyuridicheskimi-naukami> (27.02.2014)

³⁵ Виж **Минаева, Н. В.** Правительственный конституционализм и передовое общественное..., с. 159–160.

³⁶ Виж заключението в: **Муравьева, Л. Ал.** Становление конституционных идей в России XIX века, 1800–начало 80-х годов XIX века. Автореферат, кандидат исторических наук, Москва, 2000. На интернет адрес : <http://www.dissercat.com/content/stanovlenie-konstitutsionnykh-idei-v-rossii-xix-veka-1800-nachalo-80-kh-godov-xix-veka#ixzz2JSqmpPHK> (17.07.2012)

³⁷ **Захаров, В. Ю.** Российский конституционализм 2-ой половины XVIII – 1-ой четверти XIX вв...; **Марасинова, Е. Н.** Идеологическое воздействие. Политики самодержавия на сознание Элиты российского дворянства второй половины XVIII века (По материалам законодательства и переписки). Москва, 2008. Автореферат, доктор на историческите науки, Москва 2008; **Галиуллина, М. В.** Конституционализм в России во второй половине XVIII – начале XIX веков. Автореферат, кандидат на историческите науки, Курган, 2004. б. с. е-вариант (<http://www.dissercat.com/content/konstitutsionalizm-v-rossii-vo-vtoroi-polovine-xviii-nachale-xix-vekov#ixzz2C1gQegr>) (15.09.2012); **Кравец, И. Ал.** Формирование российского конституционализма Автореферат, доктор на юридическите науки (Правни науки и юриспруденция). Москва, 2002; **Польской, С. В.** Формирование дворянской политической мысли в России во второй четверти и середине XVIII века Автореферат, кандидат на историческите науки Самара, 2000 г.; **Коршунова, Н. Вл.** Проекты реформ в России второй половины XVIII – первой четверти XIX в. Автореферат, доктор исторических наук Челябинск, 2002 и други.

³⁸ **Польской, С. В.** Развитие представлений о законе в сознании российского дворянства XVIII века. – В: Философский век. Философия как судьба. Российский философ как социокультурный тип. Альманах 10. Санкт Петербург 1999, с. 174–177; **Польской, С. В.** Политические идеи Джона Локка в России первом половины XVIII-ого века. Философский век. Россия и Британия в Эпоху Просвещения. Опыт философской и культурной компаративистики, ч. 1. Альманах 19. Санкт Петербург, 2002, с. 107–118; **Польской, С. В.** Потаеные сочинения князя М. М Щербатова и его записке „Мнение о законах основательных государства“. – В: Известия Самарского научного центра Российской академии наук. Т. 12, № 2, Самара, 2010, с. 217–222.

³⁹ **Виноградов, В. В.** Исследование понятия „конституционализм“ и его типологии ..., с.5.

⁴⁰ **Польской, С. В.** Развитие представлений о законе в сознании российского дворянства XVIII века..., с. 167–168, 169.

⁴¹ **Виноградов, В. В.** Цит. съч., с.7.

⁴² Пак там, с. 8–9.

⁴³ Виж **Галиуллина, М. В.** Конституционализм в России во второй половине XVIII – начале XIX веков..., б. с. е-вариант (<http://www.dissercat.com/content/konstitutsionalizm-v-rossii-vo-vtoroi-polovine-xviii-nachale-xix-vekov#ixzz2C1gQegr>) (15.09.2012).

⁴⁴ **Галиуллина, М. В.** Пак там.

⁴⁵ **Польской, С. В.** Исток и российского конституционализма: теория естественного права и русские политики первой половины XVIII века // Философский век. Идея истории в российском Просвещении. Альманах 5. СПб., 1998, с. 173–174.

⁴⁶ **Польской, С. В.** Пак там, с. 174, като на свой ред цитира Корсаков Д. А. Воварение императрицы Анны Йоановнеы. Казабъ, 1880, с. 17.

⁴⁷ **Медушевский, А. Н.** Конституционные проекты в России XVIII– начала XIX в. Москва: Российская политическая Энциклопедия (РИССПЭН), 2010, с.78–79.

⁴⁸ Медушевский, А. Н. Пак там, с. 8-16

⁴⁹ Пак там, с. 75–99.

⁵⁰ Пак там, 12.

⁵¹ Пак там, с. 8–16

⁵² Пак там, с. 11,12.(Преводът мой – М.Й.)

⁵³ Медушевский, А. Н. Конституционные революции в России 20 века: сравнительный анализ // Неприкосновенный запас. – 2005, № 6 (44), с. 48–56 . – W: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/6/> (11.01.2014).

⁵⁴ Андреева, Г. Н. Место Ионической Конституции 1799 г. в мировых конституционных процессах: постановка проблемы//Журнал зарубежного законодательства и сравнительного правоведения. – М.: ИЗиСП, 2010, № 3 (22), с. 79–84.

⁵⁵ Медушевский, А. Н. Конституционные проекты в России XVIII– начала XIX в..., с. 7.

⁵⁶ Грацианский, П. С., Егоров, С. А. Кизяковский, В. В., Козлова, Н. Ю., Мамут, Л. С., Мартышин, О. В. Нерсесянц, В. С., Скрипилев, Е. А. История буржуазного конституционализма XIX в. Наука М–Л, 1986, с. 201–254; Грацианский, П. С. Политическая и правовая мысль России второй половины XVIII в. М.: Наука. 1984. 253 с.

⁵⁷ „Правовое равенство – это равенство свободных и равенство в свободе, общий масштаб и равная мера свободы индивидов. Право говорит и действует языком и средствами такого равенства и благодаря этому выступает как всеобщая и необходимая форма бытия, выражения и осуществления свободы в совместной жизни людей. В этом смысле можно сказать, что право – математика свободы.“; „История права – это история прогрессирующей эволюции содержания, объема, масштаба и меры формального (правового) равенства при сохранении самого этого принципа как принципа любой системы права, права вообще. Разным этапм исторического развития свободы и права в человеческих отношениях присущи свой масштаб и своя мера свободы, свой круг субъектов и отношений свободы и права, словом, свое содержание принципа формального (правового) равенства. Так что принцип формального равенства представляет собой постоянно присущий праву принцип с исторически изменяющимся содержанием.“ – В: Нерсесянц, В. С. Общая теория права и государства. Москва: Издательская группа НОРМА-ИНФРА, 1999 , с. 53, 55; Козлова, Е. И., О. Е. Кутафин. Конституционное право России, второе издание, Москва, 2001. 257 с.; Кравец, И. Ал. Российский конституционализм... . 675 с. Всьщност това е част от доктората му защитен в 2002 г. на тема „Формирование российского конституционализма (проблемы теории и практики)“; Кучма В. В. Государство и право Нового времени XVII–XIX в.в. Волгоград: Издательство Волгоградского государственного университета, 2002. 360 с.

⁵⁸ Польской, С. В. Развитие представлений о законе в сознании российского дворянства 18 века..., с. 167–177

⁵⁹ Пак там, с. 169

⁶⁰ Пак там, с. 170

⁶¹ Пак там, с. 167–171.

⁶² Пак там, с. 176–177

⁶³ Терминът е заимстван от В. Ю. Захаров, където означава руска политика за въвеждане на конституция и конституционно управление със средствата на диплома-

цпята и вѣншната политика. Виж: **Захаров, В. Ю.** Российский конституционализм 2-ой половины XVIII – 1-ой четверти XIX вв., с. 6; **Захаров, В. Ю.** Политика конституционной дипломатии в 1801–1820 гг.// Преподавание истории в школе. 2008. № 5. с. 3–8; **Минаева, Н. В.** Правительственный конституционализм и передовое общественное мнение России нач. XIX в. Саратов, 1982, с. 21

⁶⁴ **Ключевски, В.** О Курс Русской истории в 5-и ч. СПб, 1904–1922, ч. Лекция № 71, раздел „Связь дела 1730 г.с прошедшим“ – В: <http://www.kulichki.com/inkwell/text/special/history/kluch/kluchlec.htm> (02.2014); **Милуков, П. Н.** Из истории русской интеллигенции Верховники и шляхетство. Ростов на Дону, 1905, с. 11, 17, 20; **Медушевский, А. Н.** Конституционные проекты в России XVIII – начала XIX в. Москва „Российская политическая Энциклопедия (РИССПЭН), 2010, с. 12.

⁶⁵ **Польской, С. В.** Дворянский конституционализм в России XVIII – начала XIX в.в. и его западноевропейские источники// Доклады по истории XVIII века – DNI Moskou: Vortraegezum 18 Jahrhundert, р. 1–46; **Польской, С. В.** Политические идеи Джона Локка в России первом половины XVIII-ого века. Философский век. Альманах 19..., с.107-109.

⁶⁶ **Милуков, П.** Из истории русской интеллигенции. С-Петербург, 1902, с. 15, 20.

⁶⁷ **Бобжинский, М.** Очерк истории Польши Перевод с 3-го польскако издания под ред. Проф. С.-Петербургского университета Н.И.Кареев, т. 2 С. Петербург, 1891, с. 276–302; Мемуары князя Адама Чарторижского и его переписка с императором Александром I (Пер. с фр. А. Дмитриевой; Ред. и вступ. ст. А. Кизеветтера. т. 1-2. – Москва: К. Ф. Некрасов, 1912–1913; **Кизеветтер, А. А.** Вступление к мемоарам кн. Адама Чарторижского; **Замойски, А.** Полският път. Хилядолетната история на поляците и тяхната култура. В. Търново: АБАГАР. (прев. от английски Десислава Недялкова), ВеликоТърново, 2006; **Стегний, П.** Хроника времен Екатерины II . 1729–1796 гг. – Москва: OLMA-PRESS, 2001, с. 78–89 и др.; **Стегний, П. В.** Разделы Польши и дипломатия Екатерины II 1772, 1793, 1795, Москва: Международные отношения, 2002, с. 94–110, 129–139, 233–257; 516–527 и др.

⁶⁸ Adam Jerzy Czartoryski, Pamiętniki i memoriały polityczne 1776–1809. Wybrał, opracował, wstępni przypisami opatrzył Jerzy Skowronek. Warszawa 1986; Adam Jerzy Czartoryski, Polityka kieruje nie tylko interes ale i moralność, Wybor myślych i społecznyh wybrał i wstępem opatrzył Jerzy Skowronek Wydawnictwo NERITON. Warszawa 1997. **Skowronek, J.** Предговорът към полското издание на спомените на Адам Й. Чарториски (Adam Jerzy Czartoryski, Pamiętniki i memoriały polityczne 1776–1809 Wybrał, opracował, wstępem I przypisami opatrzył Jerzy Skowronek Instytut Wydawniczy Pax, Warszawa 1986); Kukiel, M. Czartoryski and European unity 1770–1861, New Jersey university Press Princeton, 1955; **Kukiel, M.** Czartoryski a jedność Europy, Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej 2008; Skowronek J. Adam Jerzy Czartoryski, Wiedza Powszechna Warszawa 1994; **A. Ł. Czartoryski,** Letters to Vilna 1805, Edited and translated, with an introduction Richard Sokolosky, Slavic Research Group at the University of Ottawa 1999. **Корнилов, П. П.** Князь Адам Чарториски, Москва 1896; **Стојаковић, Пр.** Југословенство Адама Чарториског и његов рад на ослобођењу малих народа, Београд 1938, 11–28.

⁶⁹ **Новаковић, Ст.** Устанак на дахије 1804. Оцена извора, карактер устанка, Војевање 1804. Са картом београдског пашалука, Коларца Београд, Задужбина Илије М., 1904; **Новаковаковић, Ст.** Вокрс државе српске. Политичко-историска студија о првом српском устанку 1804–1813, Београд 1904, 220 с.

⁷⁰ **Новаковић, Ст.** Вскрс државе српске, Политичко-историско студија о првом српском устанку 1804–1813, друго допуњено и поправљено издање, Српска книжевна задруга, Београд, 1934, с. 230; **Новаковић, Ст.** Уставно питање и закони Карађорђева времена: студија о постањи развићу врховне и средишње власти у Србији: 1805–1811. Београд, Нова штампарија Давидовић, 1907. с. 131; **Продановић, Ј.** Уставни развитак и уставне борбе у Србији, Београд, 1936, с. 10–24; **Продановић, Ј.** Историја политичких странака и струја у Србији. Београд, 1947.

⁷¹ **Новаковић, Ст.** Уставно питање и закони Карађорђева времена..., с. 7

⁷² **Kandić, L.** Skupštine u sistemu vlasti države Prvog ustanka (1804–1813), Beograd, 1963 156 с.; **Ristić, M.** Narodnesku pštine u Prvom srpskom ustanku, Beograd 1955; **Мајданац, Б.** Народна скупштина Србије, Штампарија Академија Београд, 2001, с. 9–11.

⁷³ **Kandić, L.** Skupštine u sistemu vlasti države Prvog ustanka (1804–1813), Beograd, 1963. 156 с.

⁷⁴ **Kandić, L.** Položaj Sovjeta po ustavnim projektima i ustavima u prvoj polovini XIX veka do ustavobranitelja, Istorijски glasnik, 1/1972, Beograd, 1972; **Ђорђевић, М.** Оснивање Правителству јушчег совјета сербског. Годишњак Правног факултета у Сарајеву, III, Сарајево, 1955; **Јанковић, Д.** (1954) Praviteljstvu јушчи Sovjet. Beograd, knj. I, II.

⁷⁵ **Karadžić-Stefanović, Vuk** Praviteljstvu јушчи sovjet serbski za vremena Karadžićeva ili otimanje ondašnjih velikaša oковласти, Већ 1860; **Ђорђевић, М.** Оснивање Правителству јушчег совјета сербског; поводом 150-godišnjice Годишњак Правног факултета у Сарајеву, III, Сарајево, 1955, с. 305–336; **Јанковић, Д.** Praviteljstvu јушчи sovjet. Istorijски glasnik, (1954) Beograd, 1-2

⁷⁶ **Ђорђевић, М.** Уставни развитак Србије у првом српско мустанку, Београд, 1979; **Ђорђевић, М.** Политичка историја Србије XIX и XX века. Београд: Просвета. 1956, ктв. 1 (1804–1813).

Орловић, Сл. Делање великих војвода у првом српском устанку. – В: Политичка ревија, год. 2007 (XIX) VI, vol. 14, бр. 2-4, с. 839; **Златковић, Бр.** Управни и судски поступци Карађорђа и његових војвода у усеној причи и сећању савременика устанка. – В: Зборник Матице српске за књижевност и језик 2005, vol. 53, бр. 1–3, с. 361–372; **Микавица, Д.** Уставно питање у Карађорђевој Србији (1804–1813). – В: Истраживања, број 20, 2009, с. 161–187; **Микавица, Д.** О уставима Србије – од војда Карађорђа до Митровденског устава републике Србије. – В: Истраживања 2006, бр. 17, с. 55–62; **Марковић, З.** Развој правосуђа у Првом Србском Устанку на подручју Поморавског Округа. – В: Историјски архив Јагодина (http://www.arhivja.autentik.net/koreni_2.html) (27.03.2013) и др.

⁷⁷ **Ђодрожић, Ђ.** Уставно питање у Карађорђевој Србији. – В: Српска политическа мисао број 1/ 2009, год. 16, vol. 23, 213.

⁷⁸ **Перовић, Д.** Основни циљеви Првог српског устанак. – В: Исторически часопис, Београд 1976, с. 17–23; **Екмечић, М.** Дозревање идеје о српској националној држави године 1806. – В: Сборник Матице српске за историју 1998, бр. 57, 69.

⁷⁹ **Десница, Г.** Стварање српске државе у револуцији (1804–1813), Београд 1977, 407 с.

⁸⁰ Пак там, с. 8

⁸¹ **Микавица, Д.** Уставно питање у Карађорђевој Србији 1804–1813, Истраживања бр. 20, 2009 године.

⁸² **Јованчевић, С.** Модернизација српског друштва у XIX веку. – В: Политичка Ревии, год. (XXII) IX, vol. 23, бр. 1/ 2010, с. 413–416; **Стојанчевић, Вл.** Српска национална револуција и обнова државе от краја XVIII века до 1839. В: Историја српског народа, Београд: Српска књижевна задруга, СКЗ, књ. V, том први, Београд, 1994, с. 25–26; **Vukićević, M. M.** (1905) Sudovi njihovog uređenja u vreme ustanka 1804–1813. Policijski glasnik, 1905, br. 29, s. 277.

⁸³ **Грачев, В. П., И. Ст. Достян.** Формирование Сербского национального государства в период Первого сербского восстания 1804–1813 гг. – В: Формирование национальных независимых государств на Балканах (конец XVIII – 70-е годы XIX в.) Москва, „Наука 1986, с. 101.

⁸⁴ **Ницовић, Ј.** Уставни развој Србије 1804–2006, друго допуњено издање, Београд, 2007, с. 22–33, 33–38

⁸⁵ **Ђорђевић, М.** Преглед развит ка политичких и правних установа Србије : од краја XVIII до почетка XX века. Књ. I. - 2. допуњено изд. – Ниш : Градина, 1977. с. 177–242, 280–302.; **Ђорђевић, М.** Политичка историја Србије I (1804–1813), Београд, Просвета, 1956, с. 177–242, 280–302; **Ђорђевић, М.** Рађање грађанске Србије : развој политичких институција у Србији у XIX. веку, Институт за политичке студије Београд, 2002, 316 с.

⁸⁶ **Стојановић, Др.** Уставно право, књ. II., SVEN Ниш, 2005, с. 158–159.

⁸⁷ Пак там, 279.

⁸⁸ **Грачев, В. П., И. С. Достян.** Формирование Сербского национального государства в период Первого сербского востания 1804–1813. ..., с. 107.

⁸⁹ **Laskaris, Th. S.** L2 Academie I onienne, un institute litteraire a Corfou sous la dominnation Napoléé Revue des etudes Napoleoniennes. Les origins de l2 Europe nouvelle, XIV, 3 s. 207; **Rodocanachi, E.** (1899) Bonaparte et les Iles Ioniennes. Paris; **Senkowska-Gluck, M.** (1980) Plyrie sous la domination Napoléonienne 1809–1813. Acta Poloniae Historica, 41, 100.

⁹⁰ **Арш, Гр. Ј. И.** Каподистрија и греческое национально-освободительное движение 1809–1822 гг. Наука, 1976 г.; **Арш, Гр. Ј.** Ригас Велестинлис – греческий революционер-демократ, борец против османского ига: (его практическая и революционная деятельность) // Балканский исторический сборник. Кишинев, 1968. № 1; **Арш, Г. Ј.** Новогреческое Просвещение и Россия (К постановке проблемы) // Вопросы социальной политической и культурной истории Юго-Восточной Европы, (Балканские исследования. Вып. 9) Москва, 1984 г., 88; Российская флотилия Ламброса Кацонисана Средиземноморе, попытка освобождения Греции (1788–1792). – В: В „интерьере” Балкан: Юбилейный сборник в честь Ирины Степановны Достян. Москва, 2010, с. 117–140.

⁹¹ **Полској, С. В.** Истоки российского конституционализма..., 163.

⁹² **Польској, С. В.** Русский конституционализм XVIII– начала XIX в.. – В: http://www.perspectivy.info/misl/idea/russkij_konstitucionalizm_xviii_nachala_xix_v_2009-12-11.htm бележка № 20. (03. 2012).